

Regie verloren, ritueel gewonnen?

Een gevarieerd palet aan ritualiteit, liturgie en reflecties daarop is in dit themanummer van *Handelingen* voorbijgetrokken. In deze slotbeschouwing overzien we het geheel vanuit liturgiewetenschappelijk perspectief en maken we de balans op als het gaat om de centrale vraag: 'Hoe spelen kerken in op de veranderingen in participatie aan liturgische vormen en hoe raakt dit aan een bredere opbloei van religieus ritueel handelen in de publieke ruimte?'

In het inleidende artikel gaven we aan hoezeer er op het terrein van de christelijke liturgie en het religieuze ritueel in de publieke ruimte een dynamische praktijk is ontstaan. De 'Hemelscherven' van Joep de Hart zijn hier de weerspiegeling van. Binnen de meer traditioneel gefixeerde vormen van liturgie op de zondagmorgen ontstaat veelkleurigheid en variatie, terwijl buiten de traditionele zondagmorgen evenzovele vormen van samenkomst en ritueel opbloeien, soms geïnitieerd door en in nauwe relatie met kerkelijke organisaties, soms ook totaal onafhankelijk ervan.

In dit themanummer brengen we enkele van zulke activiteiten, zoals de Preek van de Leek, de uitvoering van The Passion, de Kerkennacht en het verschijnsel van 'bermmonumenten', nader in beeld. Dit past bij de trend in de

liturgiewetenschappen om de verschijnselen eerder descriptief en narratief dan definiërend en normatief te onderzoeken (Post 2001a, 57). In deze bijdrage leggen we de verschijnselen vergelijkenderwijs onder de loep, waarbij we ze met name bezien vanuit hun 'rituele kwaliteiten'.

Rituele karakteristieken

De rituele kwaliteiten ontleen we aan de basiskwaliteiten die Robert Grimes in 1990 definieerde ten aanzien van ritualiteit (Grimes 1990, 14). Deze 'kwaliteiten' staan niet voor absolute en onderscheidende eigenschappen die het ritueel definiëren, maar het zijn min of meer formele karakteristieken, kenmerken die met elkaar een bepaalde rituele geladenheid kwalificeren. De kwaliteiten die Grimes aanvankelijk noemt zijn:

1. de uitvoering van het handelen zelf;
2. de collectieve dimensie ervan;
3. de traditievorming die dat oplevert;
4. de emotionele kwaliteit;
5. de symbolische of verwijzende kwaliteit;
6. de religieuze kwaliteit;
7. de functionele kwaliteit.

Hoewel Grimes later ook andere kenmerken heeft beschreven om de complexe fenomenen van ritualiteit te kunnen onderzoeken (zie bijvoorbeeld Post 2001b), houden we ons voor deze beschouwing bij bovenstaande lijst en lopen de kwaliteiten één voor één langs.

Handelingskwaliteit

Het valt op dat het rituele handelen bij activiteiten die vanuit de kerken georganiseerd worden, zoals Preek van de Leek, Kerkennacht en The Passion, steeds uitdrukkelijk op de doelgroep van niet-traditionele kerkgangers gericht is. In die zin hebben de activiteiten een missionair karakter, zonder dat ze direct op bekering gericht zijn.

De intentie is er bij alle drie de vormen op gericht om de rijkdom van de christelijke traditie (bijbel, muziek, gebouw) voor een breder publiek toegankelijk en ervaarbaar te maken tijdens op zichzelf staande evenementen. Om een brug te slaan naar het beoogde publiek wordt gebruik gemaakt van uitvoerenden, aan wie gevraagd wordt om zich vanuit de seculiere wereld te verhouden met de christelijke traditie. Waar de participanten bij deze activiteiten bestaan uit een mix van niet-traditionele én traditionele kerkgangers, is de boodschap van

deze ritualiteit dat het heilige niet alleen door clerici of ingewijden bediend mag worden. Een kritische vraag hierbij is uiteraard wat de verhouding is tussen de invloed van de boodschap zelf die aan de orde is en de persoon die deze boodschap brengt, meestal een Bekende Nederlander.

Bij het verschijnsel van de gedenktekens in de openbare ruimte gaat het om een niet-hiërarchisch en spontaan vormgegeven ritueel.

Gemeenschapskwaliteit

Het moge duidelijk zijn dat het bij de beschreven vormen van ritueel die door kerken geïnitieerd zijn, steeds gaat om een momentane gemeenschap. In hoeverre de collectiviteit een gevoel van verbinding en gemeenschap teweegbrengt, is niet duidelijk bij zo iets als The Passion. Uit het onderzoek naar de Kerkennacht blijkt dat een gevoel van gemeenschap van groter belang blijkt voor traditionele kerkgangers dan voor niet-kerkgangers. Bij een herdenkingsplaats in de publieke ruimte is geen sprake van expliciete gemeenschapsvorming.

Traditievorming

De ritualiteit rondom herdenkingsmonumenten in de openbare ruimte staat in een brede historische traditie, die echter in delen van Nederland lange tijd nauwelijks gepraktiseerd is. Het heiligen van bepaalde locaties en het toewijden van plaatsen aan gedachtenis, is inmiddels weer een breed gepraktiseerde traditie die de overheid tracht te reguleren. The Passion staat in een lange traditie van zowel muzikale als theatrale uitvoeringen van passiespelen. ➤

Bij de kerkelijke initiatieven valt op hoezeer in de Preek van de Leek met name een protestantse liturgische traditie als model voor de samenkomst geldt. Maar ook hier geldt dat deze dynamisch wordt ingevuld: waar christelijke kerkliederen niet voldoen, ontstaat al snel de traditie om uit de Engelstalige liederenschat of de popcultuur te kiezen, vanwege de bredere culturele bekendheid die dit geniet.

Hoewel de genoemde vormen alle op zichzelf staan, gaat het om activiteit en ritualiteit die bij succes geprolongeerd wordt, niet zoals een theatervoorstelling met een maand extra, maar conform een rituele tijdsindeling: op vastgestelde tijden en soms ook op een vaste plaats.

Emotionele kwaliteit

Dat mensen in hart en ziel geraakt worden, klinkt telkens door bij deze activiteiten. De ontmoeting tussen Judas en Jezus raakt de bezoekers van The Passion in het hart. De sfeer van de Kerkennacht blijkt belangrijk voor de beleving van de bezoekers. Speelgoedknuffels bij het monumentje voor een overleden kind spreken de emotionele registers aan. Organisatoren van het kerkelijk ritueel zijn zich ervan bewust en ensceneren het met opzet: 'Geef mij nu je angst'.

Symbolische kwaliteit

Wie Jezus hoog op de Erasmusbrug in wit gewaad boven de stad ziet staan, kan er niet omheen: tussen hemel en aarde wordt de artiest die hem speelt, gepresenteerd als een goddelijke figuur. Bij de Preek van de Leek symboliseert heel de organisatie én de orde van dienst de rituele procesgang van een traditionele kerkdienst, zij het in een spannende verhouding

tussen traditionele vormen, waarbij – om geen vervreemding te wekken – bewust aansluiting gezocht wordt bij de taal- en belevingswereld van de bezoekers. En voor het allerheiligste: het sacrament van de eucharistie, zoekt men een minder beladen en eigentijdse variant: wijn en stokbrood na afloop, niet door de priester geconsacreerd, maar door de gesprekken van de bezoekers.

Religieuze kwaliteit

Het meest opvallende fenomeen bij de beschreven vormen van ritualiteit is dat de duiding van het rituele handelen en de interpretatie, de zingevings- of geloofsdimensie, door de participanten zelf gebeurt en dat dat overeenkomt met de intentie van de organisatoren. Niet de kerk of geloofsgemeenschap definieert het belang of de betekenis van het ritueel, maar de bezoeker doet dat zelf. Bij ritualiteit in de publieke ruimte die een breed publiek trekt, heeft niets meer vaste of voorgegeven betekenis. Zelfs een kruis is niet per definitie een christelijk symbool. Juist dit gegeven maakt het spannend voor de kerken en voorgangers om de afweging te maken waar het ritueel van een educatieve dimensie voorzien wordt en waar niet.

Functionele kwaliteit

Over de functies van het religieuze ritueel is veel geschreven. In de beschreven vormen van handelen is vooral de expressieve dimensie van het ritueel duidelijk te herkennen. Die laat de participanten wellicht ook het meeste vrij en is daarom sterk verbonden met het aanbod van het rijke kerkelijke ritueel in een geseclareerde publieke ruimte.

Niettemin is juist in de liturgiewetenschap steeds de 'uselessness', de niet-instrumentele functie van liturgie benadrukt: de volkomen gratuïteit die het hart van de liturgie als heilig spel bewaakt en bewaart. Opvallend is dat, juist recent, liturgiewetenschappers deze benadering nuanceren (Barnard en Wepener 2012). Zij zien ook het belang van de formatieve dimensie van liturgie, bijvoorbeeld in specifiek missionaire of diaconale zin, zonder dat deze de eigen aard van de 'doelloosheid' van liturgie in esthetisch of theologisch perspectief aantast.

Uit handen geven

Wanneer we ten slotte de projecten en spontane vormen van ritueel in de publieke ruimte overzien, dan is duidelijk dat de traditionele kerken de regie over het ritueel in de publieke ruimte verloren hebben, maar nog steeds in staat blijken vormen van ritueel te vinden die daar een plaats in kunnen hebben of hun eigen vormen voor een groter publiek dan traditionele kerkangers toegankelijk te maken. In het kerkelijke aanbod zijn de rituele karakteristieken steeds in ruime mate aanwezig. Niet zozeer de cognitieve, als wel de emotionele en expressieve dimensies worden opgezocht.

Op de vraag naar een theologische duiding door de kerkelijke professionals én de beoogde bezoekers is echter nog weinig gereflecteerd. Niemand weet precies hoe geloofsvormend het rituele aanbod uiteindelijk is en of de brug tussen traditie en toekomst werkelijk geslagen wordt. De rituele kwaliteiten wijzen er voorzichtig op.

Voor kerkelijke voorgangers van ritueel aanbod in de publieke ruimte betekent het

dat zij de nodige expertise inschakelen en zelf opbouwen ten behoeve van de communicatie in het publieke domein. Ten tweede dat zij zelf de vertaalslag tussen theologie en ritueel zullen verhelderen. Het vraagt ook dat zij de poorten naar betekenisgeving zullen zoeken in de verbindingen tussen traditionele vormen met bijbehorende vervreemding die dat soms oproept, als in aansluiting bij taal- en belevingsniveau van de beoogde bezoekers.

Dit hoeft geen probleem te zijn waar theologen opgeleid worden met hermeneutiek in hun competentieprofiel. Voor de toekomst van het pastorale beroep zou hier echter meer nodig zijn, juist omdat de uitvoering van het ritueel in de publieke ruimte meer en meer door leken wordt vormgegeven. ◀

Literatuur

- Barnard, M. en Wepener, C. (2012). Reclaiming space for learning in liturgical contexts: Cracks in the maxim of the uselessness of liturgical ritual. In: *HTS Theologies Studies/Theological Studies* 68 (2), Art. #1184.
- Grimes, R.L. (1990). *Ritual Criticism. Case Studies in its Practice. Essays on its Theory*. Columbia: University of South Carolina Press.
- Post, P. (2001b). Ritualiteit als symboolhandelen. In: M. Barnard en P. Post (red.) (2001). *Ritueel Bestek. Antropologische kernwoorden van de liturgie*. Zoetermeer: Meinema, 33-41.
- Post, P. (2001a). Feast as a key concept in a liturgical studies research design. In: P. Post, G. Rouwhorst, L. van Tongeren en A. Scheer. *Christian Feast and Festival*. Leuven: Peeters, 47-77.

Ciska (dr. F.) Stark is universitair docent Homiletiek en liturgiek aan de Protestantse Theologische Universiteit. fstark@pthu.nl